

«Keruen» scientific journal

M.O.Auezov Institute of Literature and Art

ISSN 2078-8134

Volume 1, Number 70 (2021)

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.1-08>

МРНТИ 17.71.07

Нұркамал Қ. Н.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, ғылыми

қызметкер

гуманитарлық ғылымдар магистрі

Алматы, Қазақстан

E-mail: kultegin94@mail.ru <https://orcid.org/0000-0001-7629-0700>

Түркі-қазақ мифологиясындағы о дүние мен жер асты әлемі және оның тіршілік иелері: әлем мифологиясымен үндестігі және айырмашылығы, кейіпкерлер желісіндегі ұқсастықтар.

Аңдатпа. Мақалада түркі-қазақ және бірқатар әлемдік мифологиялық материалдарды негіз ете отырып, жер асты әлемі мен мифтік кейіпкерлер бөлінісіндегі жер астының тіршілік иелері, «төменгі рухтар» қатары талдау нысанына алынады және әлемдік үлгілермен кешенді салыстырылады. Олардың өзара үндестіктері мен ерекшеліктері, тарихи-стадиялық кезеңдері, кейіпкерлер желісіндегі ұқсастықтар мен сюжеттік ара-қатынасы ғылыми компаративистикалық, тарихи-салыстырмалы зерттеу нысанына алынады. Төменгі рухтар, жерасты әлемі мен тіршілігі, өмірден кейінгі өмірге қатысты көнеден қалыптасқан мифологиялық түсініктер әлем халықтарының барлығына тән болғанымен оларды өзара тығыз байланыста қарастырған салыстырмалы-теориялық зерттеулер әлі де аздық етеді деп айтуға болады. Ежелгі Грек, Рим, Қосөзен және көне Мысыр, Американың байырғы халықтарының (Инк, Майя, Ацтек т.б.), Еуропа, шығыс елдері Қытай, Үнді, Жапон халықтарының мифологиясын өзара байланыста қарастырып, типологиялық-ғылыми зерттеу нысанына айналдырған еңбектер салыстырмалы тұрғыдан айтарлықтай басым. Тарихи-стадиялық тұрғыдан олармен бір қабатта қалыптасқан, әрі көркемдік тұрғыдан да өзінше салмағы бар түркі мифологиясы қағаберісте қалып келеді. Бұлай дейтініміз түркі халықтарының мифолог ғалымдарын атамағанда батыс елдерінің фольклортанушылары түркі мифологиясына аса үлкен қызығушылық танытпаған. Әлемдік мифология туралы ауқымды шет тілді зерттеулер мен еңбектерде түркі мифологиясына арналған тараулар жоқтың қасы. Бұл салыстырмалы-тарихи зерттеулердің маңызын арттырса керек.

Кілт сөздер: миф, салыстырмалы мифология, түркі мифологиясы, әлем мифологиясы, көне дүниетаным, жер асты, төменгі рухтар, кеңістік, әлем, мифологиялық құдай.

Кіріспе.

Түркі мифологиясының әлемдік көне мәдени танымдағы орны.

Түркі-моңғол халықтарының фольклорында миф жанры ғылыми тұрғыда кештеу назарға алынғаны белгілі. Жалпы, өткен кезеңдердің көзқарасында көне грек пен

римдіктерден өзге халықтарда миф жанры болмаған дейтін де қасаң қағидалардың қалыптасып барып, іргесі құлағаны да жасырын емес. «Тіпті белгілі мажар ғалымы Л. Лоренц 1973 жылы моңғол халқында төлтума мифология жоқ деп пікір білдірген» (Тойшанұлы, 2016: 3). Орыстың талантты тарихшысы, синолог А. Бокщанин Н.А. Кунның «Көне Грекияның аңыздары мен мифтері» атты кітабына жазған алғысөзінде: «Гомердің жырлары бірнеше ұрпақ ауыстырып, ауыздан-ауызға таралып келді. Тек б.д.д. VII ғасырда ғана олар Афинада хатқа түсіп, әдеби туындыға айналған болатын» (Кун, 1986: 12) – деп өкінішпен жазады. Олай болса, түркі халықтарының мыңжылдықтардан тамыр тарқатқан бар рухани мұрасы, тарихы мен көркем дүниесінің хатқа түсу уақыты тіптен өкінішті.

Бұл жайттың түрлі себептері бар. Фольклорлық туындылардың теңдессіз үлгілерін жасап келіп, алайда соншалықты бай мұраға тұғыр орнатудың кешеуілдеуі, алдымен осы халықтардың ұлт ретіндегі тағдыр-талайынан болса, кейінгісі ғылымдағы кеш қимыл. Түркі халықтарындағы миф жанры 70-80 жылдары алғаш қарастырыла бастады. Осыған байланысты «өзіндік поэтикалық дара келбетке ие көшпелі түрік-моңғол халықтарының рух иелік стадиядағы мифологиясын зерттеудің теориялық-методологиялық негізі ғылымда кешірек қалыптасты» (Тойшанұлы, 2016: 3). Мифтің өзі жанр ретінде тарихистадиялық тұрғыдан ілкідүниетанымдық сананың жемісі болғандықтан да және уақытылы хатқа түсіп, жиналмай келуіне байланысты алғашқы жаралуындағы тұтас форма мен мазмұнның қираған жұрнақтары ғана жеткен. Хатқа түспейінше кез-келген жанрдағы фольклорлық мұраның тірі кейіпте өзгеріп, түрленіп отыратындығы, осыған орай әр дәуірдің қолтаңбасын жинап, нәтижесінде бастапқы форма мен мазмұнның түр-түсінен айрылатындығы белгілі. Бұл фольклорлық мұралардың қай-қайсысына болсын тән. Түркілік мифтер де осылай уақыттың сынында ұзақ уақыт тұралап келді. Нәтижесінде түрлі діни көзқарастардың тезіне түсіп, қажетсіз есептелді, ұмытылды, өзге жанрларға сіңісті. Түркілік мифтердің ауқымы мен жүйелілігіне қатысты енді түзетуге келмейтін осындай проблемалық мәселелер олардың әлемдік мифологиядағы салмағын бажайлауға, топ жарып таңдайқағыс әкелуге орасан зор зарбадын тигізді. Төл фольклорлық мұраларымыз, оның ішінде миф жанры ерте замандардан хатқа түсе бастағанда мұншалықты там-тұмдап, жоңылған жаңқадай жұқарып кетпесі анық еді. Бір жағынан түркі халықтарының мифологиясы циклді жүйе құрап үлгермеген мифология екенін мойындауымыз керек. С. Қасқабасовша айтқанда: «Оның басты себебі – Қазақстанда ертеде мекендеп, қазақты құраған ру тайпалардың құлиеленуші мемлекет құрмай, рулық қауымнан бірден феодалдық қоғамға иек артуы. Жүйелі иерархиясы, тұрақталған орталығы бар, көп ғасырлар жасаған құлиеленуші империяларда көне миф көркем мифологияға айналып, эстетикалық қызмет атқарған. Ал рулықтан бірден феодализмге көшкен елдерде көпқұдайлы емес, бірқұдайлы дін орнап, көне миф жүйелену емес, ыдырап кеткен, циклге түспеген, хикаяға, ертегіге ойысқан, жаңа жанр қалыптастырған» (Қасқабасов, 2014: 98).

Түркілік фольклортанушылардың төл мифологиясын әлемдік мәдени кеңістікте салыстырмалы түрде зерттеуі заңды. Бірақ бұл еңбектер түркілік тілдерде жарық көріп, тілдік кедергілерге байланысты әлемдік кеңістікті тұтас шарлауға қауқарсыз болып келеді. Кеңестік дәуір әдебиетінде түркі мифологиясын індетте зерттеген Е.М. Мелетинский, С.Ю. Неклюдов, Б.Н. Путилов, И. В. Стеблева, С.Г. Кляшторный, Н.Л. Жуковская т.б. ғалымдар еңбегі орыс тілінде жарық көргенімен олардың барлығы дерлік түркілік мифологияны әлем халықтары мифологиясымен кешенді салыстырған зерттеулер емес және олар әлемдік тілдерге аударылып, посткеңестік шеңберден тыс танылып үлгерген жоқ. Осыдан батыс мифтану ғылымында әлем халықтары мифологиясын тұтас қарап,

компоративистикалық зерттеу нысанына алған еңбектерде ауқымды түркі мифологиясы назарға ілінбей қалып жатқан жағдайы бар.

Көне гректер өз түсінігіндегі әлемді қалай сипаттаса, түркілік жұрттар да өз түсінігіндегі әлемін жасаған. Олардың қайсысы алғаш жаралған мифологиялық туындылар екенін айту қиын, ал көркемдік қиял тұрғысынан өрлей келе иық тірестіретіні анық. Түркілік мифологияның әлемдік бәсекеде еш жұрттан кеш қалмаған көркем қиял мен алғашқы ой жемістерін әлемдік үлгілермен қатар қойып зерттеу күн тәртібінен түспейтін тақырып. Олар өз кезегінде әлем халықтарының дүниетанымымен тамырлас, рухани тұтас, көркем түсініктерін қалыптастырған.

Әдістемесі. Мақалада көбіне-көп жүйелеу, топтау, жинақтау, салыстырмалытипологиялық, салыстырмалы-тарихи, аналитикалық талдау секілді әдіс-тәсілдер негізге алынды.

Нәтижелер. Мифтік дүниелердің барлығы: мейлі мифтік аңыздаулар болсын, эпостағы мифтік элементтер болсын айтар ауызға жеңіл олжа емес. «Миф» деген сөздің өзі адамды тылсымға тартады. Біз түсіне бермейтін тереңдікке батырып, тұншықтырып алатын кездері де жоқ емес. Өйткені, мифтік аңыздар, мифтік әңгімелердің астарында тек қиял-ғажайып қана емес, халықтың түпкі санасы жатыр. Олардың уақыт өте келе қанша ғасырлық ұрпақтар қолтаңбасын жинауы, діндер мен көқарастардың күшіне ұрынуы әуелгі кейпін аршып, көркемдік, философиялық, мағыналық түр-сипатын ашуға қақпа қойғаны белгілі.

Адамның ойлауы мен қоршаған ортаны қабылдауының, визуалды қиялының олардың халықтық, ұлттық, территориялық бөлінісіне тәуелсіз екенін мифологиядан анық аңғарсақ болады. Осыдан әр халықтардың көне дүниетанымындағы, одан қалдырған хабары – мифтік дүниелеріндегі ұқсастық пен тұтастық, жақындық орын алып отырған.

Талдау.

Әлем мифологиясындағы кейіпкерлер мифологиялық кеңістік категориясына тән және де қызметіне қарай жоғарғы рухтар, орта және төменгі рухтар деп жіктеледі. Бұл олардың өмір сүру, жаралу, көрініс алу сипатына қарай негізгі үш әлемдік бөліністен келіп туындағаны анық. Яғни, мифтік кейіпкерлер бөлінісін кеңістік категориясы негізінде алғашқы ілкідүниетанымдық сананың өзі жіктеп береді. Жаратылыстың осылай үш деңгейлік түрге: 1. Аспан әлемі (жоғарғы кеңістік) 2. Жер үсті әлемі (орта кеңістік) 3. Жер асты әлемі (төменгі кеңістік) деп жіктелуі дүниетанымдық логикадан тысқары жатқан ғажайып емес. Алайда, тарихи-стадиялық тұрғыдан өзінен көнерек қабатта тұрған этиологиялық мифтерден кеңістік ұғымы, рухтар туралы түсінік, космогониялық мифтер ғажайып мәнге, қасиетке көбірек ие болып келеді. Осыдан кейіпкерлер желісіндегі ерекшеліктер мен олардың бірізге түскен қатарын, адамның ойлау жүйесіндегі ілгерілеуді байқаймыз.

Әлемдік рухтар мен Құдайлар туралы мифтік аңыздаулар С.А. Қасқабасовша айтқанда алғашқы қауымдық кезеңнен кейін, адам санасы мен түсінігінің алға қарқын алуымен қалыптаса бастаған көпқұдайлық мифологиямен байланысты. Яғни, бұлар құл иеленушілік қоғам тұсында дамыды. Адам санасының мүмкіндігі арта түскен кезең мифтің ең таңдаулы түрлері мен кейіпкерлер желісін жасады.

Көне түсінік бойынша әлемнің орналасу моделі екі түрде қабылданады: Көлденең горизонтальді және тік вертикальды. Көлденең модельді әлем сайқын даланың төсімен, төрт құбылаға бөлініп беріледі. Мысалы Қорқыт пен Асан есімімен байланысты мифтер мен аңыздар адам баласының әлемнің төрт тарабы мен сегіз қиырын шарлауымен байланысты көлденең кеңістіктің сырын ашуға құрылған. Осы секілді Америка құрлығының байырғы тұрғындары – Майя, Ацтек халқының мифтерінде осы төрт тарапты

әлем сипатталса керек. «Майя мифологиясында ғаламның төрт бұрышында төрт құдай аспанды жерге құлап кетпесін деп ұстап тұрады. Оларды тасбақа, игуана, опоссум және ұлу түрінде бейнелеген. Ғаламның өзі 13 аспаннан, 9 жер асты әлемінен тұрады, аспан құдайлары мен жер асты перілері өзара жау» (Әпсаналар, 2012: 66). Ацтектерде бұл төрт құбыланы төрт Тецкатлипока басқарады екен.

Ал, тік вертикальды әлем көлденең жатқан үш кеңістікпен сипатталады. Тік вертикальды бағытта орналасқан жоғарғы, орта, төменгі кеңістіктің өз тіршілік иелері, рухтары, өз билеушілері бар. Мәселен, Көне Үнді мифологиясында жоғарғы құдай – Брахма болса, ол ғашық болған әйел-құдай – Гаятри. Бұлар жоғарғы әлемді мекендеген. Қорқынышты құдай ретінде Шива құдай алынған. Ежелгі қытай мифологиясында жоғарғы құдай – Янь-ди. Жерді билеуші – Хуан-ди. О дүниені билеуші, төменгі рух – Янь-ван. Жапон мифологиясында Алғашқы еркек, жоғарғы құдай – Идзанаки, алғашқы әйел құдай – Идзанами. Бұлар жұп құрып су мен жердің, теңіздің құдайларына айналатын өзге рухтарды тудырады. Жапон мифологиясында да жер асты әлемі, өлілер мекені Ёми туралы миф жетерлік. Онда ұлы құдай Идзанаки де болып қайтады. Африка халықтары мифінде аспандағы құдай – Гулу, оның қызы, әйел – Намби, жерді билеуші патша-адам – Кинту, өлім құдайы – Валумбе сықылды кейіпкерлер бар. Ежелгі Гректерде аспан әлемін бәрінен жоғары, құдіретті Зевс - Құдай бейнесінде билесе, су әлемін Посейдон билейді. Жер құдайы Гея – әйел құдай. Жер астында да өзінің өмір сүру ортасы бар, өзен-суы бар. Оның құдайы – Аид. Көне Шумерліктердің мифтерінде аспанды Энлиль – Құдай-патша, жерде Нинхурсаг – құдай-ана, су затын Энки құдай, жер асты әлемін Эрешгикаль билейді деп баяндалады. Мысыр (Египет) өркениеті тудырған көне мифологияда бар әлемнің Зевс секілді құдіретті құдайы – Ра. Аспанды Нут (әйел) билейді, Жерді Геб (Нуттың ағасы) билейді, о дүние мен өлілер әлемін төменгі құдай – Нефтида билейді. Қосөзендік тағы бір көне мифте Мысыр мен тірілерді Гор билесе, ал өлілер патшалығының иесі – Осирис. Ежелгі скандинав халықтары мен славяндарда да жаратылыс пен құдайлар жоғарғы рухтар мен төменгі рухтардан тұрады. Мысалы Ирланд мифтерінде аспанды билеуші, күн құдайы жоғарғы рух – Луг, жерді билеуші қаһарман-батыр – Кухулин, ал төменгі рух ретінде өлім құдайы Морриган (әйел) алынады. Ал, ежелгі славяндарда Жоғарғы құдай жұмыртқадан Родты жаратады. Ал, Род әлемді үш бөлікке бөліп жаратады. Жоғарғы бөлігінде жоғарғы құдайлар тұрады да, ол Правь деп аталады. Ортаңғы әлем Явь әлемі, оны адамдар мекеніне айналдырады. Төменгі әлемі Навь деп аталады. Онда өлілер мен ата-баба рухтары күн кешеді екен. Осы өлілер елін Велес құдай билейді. Түркілік мифологияда Көк пен әлемді Құдіретті Тәңір (Тәңірқұт) билейді, мейірім мен ізгілік тудырушы – Ұмай ана. Ал, жер асты мен тозақ Еркілік атты сайтан-құдайға тиесілі. Ол – Тәңір жаратқан ең алғашқы «жанды», әрқайсысы тоқсан тоғыз әлемнен құралған үш құрбыстанда (әлемде) шашылып жатқан он сегіз тозақтың билеушісі. Жер асты аждаһа мен жыландар, түрлі құбыжықтар мен перілердің мекені. Түркі мифологиясында да жер астының, жалпы тоқсан тоғыз әлемнің өз күні мен, айы бар. Жердің асты – тозақ. Мифологияда осылардың жоғарғы кеңістігін мекен етушілерді жоғарғы құдайлар, ортасын адамдар әлемі, кейінгісін төменгі рухтар, жер асты әлемі, өлілер елі деп жіктеу қарқын алған. Біз соның соңғысын назарға алып отырмыз.

Алғашқы мәдени сананның көне формасы есептелетін мифологиялық ойлау жүйесінде айқын аңғарылатын дүние – дуалистік сипат. Дүниені жұптық белгімен ажырататын алғашқы сана ақырын ақиқатқа қарай бой түзей бастады. Ақ пен қараның, еркек пен әйелдің, күн мен түннің болатыны секілді өмір мен өлімнің бар екені де ақиқатқа айналды. Әрбір мифтік мәтіндер осындай жұптық, бірақ қарама-қайшы ұғымдардың арақатынасы мен тұтастығына арқа сүйейді. Дуалистік түсінік негізінде аспан

мен жердің, жоғарғы мен төменгінің және осыған сәйкес мифтік кейіпкерлердің де жоғарғы-төмен болып жіктелуін ғылыми тұрғыдан осылай топшылауға болады.

Байқасақ әлем халықтарының барлығында кездесетін анималық (еркектік бастау) пен анимустық (әйелдік бастау) түпбастау ғаламның, адамның жаралуы туралы түсініктердегі архетиптік бейнелер болып табылады және ол ғылыми айналымға түскен. Біз тақырып етіп отырған жер асты кеңістігіне тән бейнелер де архетиптік бейнелер екенін назарға алуымыз артық етпейді. Ежелгі дүниетанымдық түсінік бойынша үш кеңістік пен осы үш кеңістіктің тіршілік иелері қатар жаралды, бірінен кейін бірі дейтін реттік сипатта болса да мифтік сипаттаудағы уақыт біреу. Яғни, миф оларды ретімен, бірақ бір мезетте жаратылғандай баян қылады. Сондықтан төменгі рухтарды ең көне қабаттағы архетиптік бейнелерге, анима және анимустық бастаулармен бір қабатқа қоя аламыз.

Мифологиядағы жер астының тіршілік иелері туралы түсінік қалыптастыру үшін алдымен әр халықтар мифологиясындағы кеңістік ұғымын, оның төменгі қабаты жер асты әлемін ашып алу абзал. Қазіргі норвег пен даттардың, шведтердің арғы аталары болған ежелгі викингтер мифологиясында әлем алғашында бір тұтас шексіз кеңістік болған. Содан кейін ғаламның кіндігінен алып Иггдрасиль атты әлемнің өзегі, әрі өмір ағашы пайда болады. Оның ұзын сонар бойы тоғыз әлемді біріктіріп тұрады екен, ал тамыры жер астының үш патшалығына тарайды деп түсінілген. Оның бір патшалығы – отты қылышы бар дәу қорғайтын от пен жалын әлемі. Екіншісі – мәңгі қатқан мұз бен қарыған аяз әлемі. Үшіншісі – құдайлар патшалығы. Өмір мен әлем ағашы Иггдрасильдің тамырында Нидхёг атты жауыз айдаһар тіршілік етеді. Мифтік түсінік бойынша ол ағаштың тамырын тұтас кеміріп біткенде ақырзаман орнайды. Бүгінгі біз білетін Бәйтерек те – байырғы түркілік танымнан бері жасап келе жатқан қасиетті ұғымға ие зәулім ағаш. Осы ағаш жердің кіндігінен аспан кіндігіне қарай бой көтерген, оның тамыры – жер асты әлемі, белі – адамдар әлемі, шыңы – Құдайлар мен қасиетті рухтар әлемі. «Айталық, космос ағашы алып Бәйтеректің басы көкпен тіресіп тұрады, оның басына осы үш әлемді шарлай алатын Самұрық (алып қара құс) ұя салады, діңінде ертегі батыры адам тұрақтаса, тамыры төменгі әлемге жалғасып, онда ажал иесі аждаһа жылан оралып жатады» (Қасқабасов, 2008).

Аңызға айналған Майя үндістерінің арасында жаратылыстың қақ ортасында өсетін Сейба атты әлем ағашы туралы миф болған екен. Майялық Әлем ағашы туралы көне түсініктің түркілік Бәйтерек туралы мифтермен айқын типологиялық ұқсастықтары көп. Сейба ағашының да шыңы аспанды тіреп тұрады, басында аспан әлемінің символы – қасиетті құс отырады, діңгегінің бойында адамдар күнелтеді, тамыры терең жер асты патшалығынан тартылған. Адамдар өлген уақытта жандары діңгекті бойлайды да, не жоғарғы әлемге көтеріледі, не төменгі әлемге құлдырайтын көрінеді. «Майя мифтерінің жинағы «Попол-вух» Американың отарлануынан көп уақыт бұрын құрастырылған. Бізге дейін жеткен нұсқасы XVI ғ-да белгісіз үндістен жазылып алынған» (Әпсаналар, 2012: 66). Жағрафиялық тұрғыдан ауқымды территориялық алшақтықта күн кешіп келген, ешқашан мәдени ауыс-түйістік қатынасқа түспеген түркі жұрағаты мен Майя халқының, ежелгі викингтердің әлем ағашы туралы мифтеріндегі типологиялық байланыс еріксіз ойландырады. Бұл адамның ойлауы мен қоршаған ортаны қабылдауының, визуалды қиялының олардың халықтық, ұлттық, территориялық бөлінісіне тәуелсіз екенін байқатса керек. Көрші қытай халқының көне түсінігінде де алып ағаштың рухтармен, жер асты әлемімен терең байланысы болған: «Объектами культа и ритуального почитания в Китае были и многие растения. Особенно это относилось к старым могучим деревьям: их никогда не срубали и даже приносили жертвы в честь обитавших в них духов» (Родин, 2003: 58). Осындай ағаштардың бірегейі Цзяньму ағашы: «Среди мифических растений

совершенно особое место принадлежит дереву под названием Цзяньму. Оно росло на равнине Дугуан, где, считалось, находился центр неба и земли. Невообразимо высокий ствол дерева Цзяньму в глубочайшей древности служил небесной лестницей: духи разных мест поднимались по нему на небо и спускались на землю. Рассказ о дереве Цзяньму вполне соответствует мифу о мировом древе, обычному для большинства архаичных культур: функция соединения миров, расположение в центре мира, охранительная, равновесная природа мирового древа» (Родин, 2003: 59). Қазақтың «Рух» атты мифінде де дәл қытайлық немесе майя халқының әлем ағашы мен рух байланысы туралы мифтеріндегідей адам рухы (барлық тіршілік иелері, өсімдіктер де) ағашты бойлап жүреді: «Бәйтеректің діңгегі арқылы жан жерге түсіп, не жерге шығып, әйелдің құрсағына қонады, сөйтіп жаңа өмір пайда болады. Жануарлар мен өсімдіктер де солай...» (Бабалар сөзі. Т.78: Қазақ мифтері, 2011: 265). Жапондықтар да қасиетті ағашты өз мифологиясында Сакаки деп атайды. Мұнда да шындық ағашы деп танылған алып ағаштың әр деңгейінде түрлі рухтар жүре алады. Бұдан өзге үш қабатты жалғап, бір қалыпта ұстап тұрған «Әлемдік ағаш» көптеген халықтар мифологиясында бар. Олардың көк пен жердің кіндігін жалғап өсуі, басында алып құстың тұрақтауы, тамыры жер асты әлеміне бойлауы, өн-бойы рухтардың жолы іспетті қызмет атқаруы, діңінде, не тамырында айдаһардың оралып жатуы, қасиет-киеге иелілігінің бар халықтарға ортақ болуы «әлем ағашы» туралы түсініктің жаралуы тым көне кезендерге тиесілі екенін көрсетеді.

Немесе «Мифтік кеңістік көлбеу бағытта «әлем өзені» пішінінде болады. Өзеннің басында түрлі рухтар, орта шенінде адам баласы, төменгі атырабын өлім иелері мекендейді-мыс. Мысалы, өзеннің басынан пері қызының алтын шашы ағып келеді де, ортаңғы әлемдегі ертегі кейіпкері оны тауып ап, іздеп сапарға шығады, пері қызына үйленіп, ғажайып қаһарман батырды өмірге әкеледі, ал «су аяғы – құрдым», «Су аяғы – ер Қорқыт» ұғымдары төменгі әлемнің ажал мекені екенін түспалдайды» (Тойшанұлы, 2016: 17).

Түркілік танымдағы үш деңгейлі кеңістікті тасқа түскен қалпынан міз бақпаған «Орхон-Енисей» жазбаларынан да оқи аламыз:

... Биікте көк Тәңірі

Төменде қара жер жаралғанда Екеуінің
арасында адам баласы жаралған...

(«Күлтегін» кіші жазу)

Әлемдік жаратылыс туралы қазақы түсінікті кезінде Ш. Уалихановтың алғаш талдағаны бар. Қазақы қалыптағы түсінік бойынша аспанда да халық бар екені, олар белбеуді басына тағынтыны, жердегі халық белбеуді беліне буынатыны, жер асты халқы белбеулерін аяғына буатыны, ол жер астының да өз айы мен күні, жұлдыздары бар екені туралы айта келіп, бұл түсінікті «қазақтардың фантазиясының жемісі» деп бағалаған (Уәлиханов, 1985: 181). Енді, осы бір қазақы түсінікпен мифтік мәтіндерде келетін аспан әлемі, жер үсті мен астының мифтік кейіпкерлері өзінше байланыс табатыны таң қалдырады. Ертелік мифтік кейіпкерлер осындай түсініктер негізінде жаралмасына кім кепіл? Мәселен, аспандағы халық белбеуді басына буынатындары бір басы адам кейіптегі, бір басы құстың қалыбындағы түркі мифіндегі самұрық құстардың бітімін сипаттайды деп болжам жасасақ немесе Мысыр мифологиясындағы Гор құдай сұңқар басты адам бейнесінде екенін мысал етсек, ал жер бетіндегі белбеуді беліне тағынатын халық - адамдар екені кәміл дүние. Немесе, көне жырлардың бірі «Құламергендегі» жер асты халқының ханы Жыланбектің, сондай-ақ «Ер Төстіктегі» Жылан Бапы хан елінің тұрғындары тұтас жылан кейіптегі адам немесе адам кейіптегі жылан боп келуі белбеуді аяғына тағынуынан екені қисынға келмейді деп кім айтады? Міне, осындай

байланыстардың бар екені орайға келген соң оңынан тартып, айтыла салған болжам деу қиын.

Біз тақырып етіп отырған төменгі рух аталатын бейнелер, олар мекен ететін жер асты әлемі мен өлілер елі туралы көнеден қатталып жеткен мифтік мәтіндер Үнді, Қытай, Жапон секілді шығыс халықтарында, Мысыр (Египет), Қосөзен, Африка, көне Америкалық үндістер: Инк, Майя, Ацтек т.б., кәрі Еуропа, Грек, Рим, ежелгі скандинав, арғы славян, кельт секілді байырғы ұлттар мен халықтардың барлығында және солардың бел ортасында түркі-моңғол туыс халықтарында да кездесетініне көз жеткіздік.

Төменгі рухтар деп отырғанымыз үш деңгейлі әлемнің ең астыңғы қабатын мекендейтін жағымды-жағымсыз бейнелер: аждаһа, жылан, жыландар патшалығы, жер астынан шығатын жезтырнақ, құбыжықтар, өлілер әлемі, жер асты билеушілері т.б. Көне түсінік бойынша жердің көлбеу бетін мекен еткен халықтар аспан мен жер астын көрмеген соң ондағы тұрғындарға ғажайып белгілер тағып отырған. Қиялдағы өзге әлем тұрғындары мен рухтарын жоғарғы жақсы, төменгі қатерлі деген қабылдау негізінде сомдайды. Жоғарғы жақ биікте билік жүргізушілер, жерге нәсіп төгушілер, жаратушылар болса, төменгі жақ қараңғылық пен түнек, қорқыныш мен өлім мекені. Қайбір көне халықтардың дүниетанымын алмасақ та, жер асты әлемі осы түсініктерден қол үзбейді. Мәселен: «...шумеры и вавилоняне в сравнении с египтянами имели очень слабое представление о жизни после смерти. Для них нижний мир был средоточием тьмы, где ушедшие, сохраняя сознание, обречены лежать без движения на протяжении веков под строгим присмотром богини, царствовавшей в том мире» (Колум, 2007: 9) – деу осы ойымызды нақтылай түседі.

Көне мысыр халықтары да өлгеннен кейін өмір барына сенді. Мифтік түсінік бойынша өлген соң олар «Иалу» аймағына (өлілер мекені немесе «Қамысты» мекен) қайықпен аттанады. Онда шибөрі басты, адам денелі, құдіретті рух – Анубис немесе о дүние мен өлілер әлемін төменгі құдай – Нефтида билейді. Римдіктерде өлілер әлемі мен жер асты Дит патшаға тиесілі. Грек мифологиясында жер астын төменгі рухтардың құдіреттісі Аид құдай билейді, ал Зевстің жеңілген жаулары титандар тасталған өлілер патшалығы Тартар одан да төменгі қабатта жатыр. Алтайды сан жылдар мекен еткен түркі халықтарының жүйелі (цельная), көркемделген көне аңыздарында: «Жоғарғы әлем – Қан (Құрбыстан, Тенгере). Жоғарғы әлемнің тозағы Манғыс-точири-там деп аталады. Бұл тозақтың бас әміршісі – Батпан-қара. Тоқсан тоғыз әлемнің ортаншысы – Эрзен Тенгере. Ортаншы әлемдегі жер – Алтын Шарқа, ал оның иелігіндегі тозақ – Тепкен-қара-там. Мұндағы тозақтың билеушісі – Батпан-Қарақшы. Біздер, адамдар өмір сүріп жатқан әлем тоқсан тоғыз әлемнің ең кішісі және ең төменгісі болып табылады. Ол Қара Тенгере (Қара Аспан) деп аталады. Оның әміршісі – Майтөре. Бұл әлемнің еншісіндегі тозақ Таптанқара-таш деп аталады. Тозақта Керей хан, яғни Жауыз билік етеді» (Жанайдаров, 2006: 14-15).

Бұл мифологиялық мәтіндер көне түсініктен, сенімнен туған. Мысырлықтар да, гректер де о дүние патшаларына арнап құрбандық шалды. Бүгінгі Қазақстан территориясында билік жүргізген байырғы қуатты тайпалар сақтардан бастап жерлеу рәсімдеріндегі ерекшеліктер, олардың киім-кешек, қару-жарақ, ат-әбзелдерімен қоса жерленуі байырғы ата-бабаларымыздың өлгеннен кейінгі өмір туралы танымтүсініктерінен хабар береді. Мұндай салт көне мысырлықтар мен гректерде де, викингтерде де, жалпы әлем халықтарында бар. Мәселен, ертеде «Рим адамы көз жұмғанда туыстары о дүние туралы қалыптасқан түсінікке байланысты белгілі бір ғұрыпты жүзеге асырған. Марқұмның аруағы жер асты құдайларының қатал да әділетті сотынан өтіп барып, не Элизийге (жұмаққа), не Тартарға (тозаққа) тап болады деп сенген.

Осыдан кейін әрбір өліктің тілінің астына тиын салған, жер асты патшалығына жеткізетін тасымалшыға (Гермеске) төлейтін ақы сол деп білген» (Аймұхамбет, 2017: 52). Көп түрлі көне түркі мифологиясында да гректерге тән жұмақ пен тозақтың баламасы бар. Түркілердің Элизийі – Арун-Сюдун (жұмақ). Оған ару-немелер (әруақтар, ізгі адамдар, әулиелер) барады. Ал, Тартары – Тама (тамұқ – *tamu*). Оған қара-немелер (жаман адамдар) тасталады.

Осындай халықтық ортақ түсінік негізінде түркі халықтарының да әруақ-рухқа деген сенім-нанымдары қалыптасса керек. Әруақтардан медет тілеу мифологияда да көрініс табады. «Ш.Уәлиханов «Түркі жұртының қара шаңырағындағы қазақтардың аруаққа сыйыну сенімі туралы», «Тәңірі» (Құдай), «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» мақалаларында сөз қозғайды. «Аруақ – ата-баба рухы, басқа қиын-қыстау іс түскенде, жан қиналғанда: «Аруақ, қолдай гөр, қолтығымнан демей гөр» деп айтады... Аруақтардың рухы бар деп, ескі жұртты баспайды» (Уәлиханов, 2010: 59). Бұдан әрі ғалым аруақтар (онгондар) құдіретті күш иелері ретінде тірілерге көмектеседі деген наным негізінде оларға арнап құрбандық шалынатынына тоқталады. Ұлықтар мен мықтылар о дүниеге аттанған соң құдіретті аруаққа айналады. Мысалы, Баба шашты түкті Әзиз – тірісінде қасиетті әулие ретінде өмір сүрген адам. Бұлардан басқа Қорқыт, Домалақ ене, Арыстан баб т.б. халық құрмет тұтқандар ұлы аруақтарға айналғанына дәлелдер көп» (Аймұхамбет, 2017: 28). Бұл күні бүгінге дейін өз мәнін жоймаған қуатты сенімге айналған.

Түркілік мифологияның айқын типологиялық байланысы Кельттер мифологиясымен де орнап жатыр. «Түркілермен өмір сүру салты, ғұрып-рәсімдері, жауынгерлік рухы, рухани болмысы жақын келетін кельттерді жақындата түсетін тағы бір нәрсе – бұл екі халықтың да гиперборейліктер болып аталуы» (Аймұхамбет, 2017: 35). Кельт мифологиясы мен түркілік мифологияны тұтастай қарастыру мақсатымыз болмағандықтан біз тек жер асты әлемі мен ондағы тіршілік иелеріне назар аудардық. Кельт мифологиясын әлеммен үндестіріп жатқан – Жерұйық немесе Аваллон секілді мотивке айналған «ғажайып мекен» ұғымы. Кельттердің бір түсінігінде ол мекен тірілер әлемінде емес, өлген соң ғана тап болады. Осыған қатысты мына пікірге ден қояйық: «Кельттер мифологиясында ғажайып мекен қатарында айтылатын мекеннің біреуі – Донның үйі. Мифтік таным бойынша «Донның үйі» – аралда орналасқан о дүниеліктер мекені. Ол төбелермен қоршалған. Дон – осы кеңістіктің патшасы. Ең алғаш о дүниеге кеткен адам» (Аймұхамбет, 2017: 36). Демек, «Дон үйі» дегеніміз о дүниеліктер мекені болса, Донның өзі – рух. Яғни өлілер әлемінің рухы болмақ. Ол – ең алғаш өлілер әлеміне кеткен адам және өлілер елінің патшасы.

Көркемделген жүйелі алтай түріктерінің аңызында Дон секілді ең алғаш өлілер еліне кеткен (қуылған) жанды – Еркілік. Түркі аңыздарында адамдар мен жан-жануарлар жер бетінде бейбіт өмір сүріп жатыпты. Олар көбейіп, өсіп-өне берген соң жер тарлық ете бастайды. Өйткені өлімді ешкім, ешқашан білмеген. Сонда Жоғарғы құдіретті Көк Тәңірі өмірдің ақыры туралы жарғы шығарады. Осылай өлім жаралған соң өмірдің ақыры келгенде адамдар жер бетінен жердің астына қоныс аударады. Ол жерде құдіретті Көк Тәңірі қуып жіберген сайтан-құдай, ең алғаш жаралған «жанды» – Еркілік билік жүргізді. Еркілік – үш Құрбыстанға тиесілі он сегіз тозақтың билеушісі. «Үш Құрбыстан оған өлгендердің жандарын сотқа тартып, жазалауды тапсырды. Осылайша, барлық өлгендер тағдыры Еркіліктің қолына көшті» (Жанайдаров, 2006: 36). Еркіліктің жер астында өз сарайы бар, ол сарайды Жұтпа дейтін су құбыжықтары күзетеді. Еркілік құрғақта көк қасқа бұқамен, суда ескексіз қара қайықпен жүріп, билік жүргізеді. Жердің бетіндегі адамдардың жанын аулап әкелуге Алшы атты жүз мың жаналғыштарын жұмсайды. Еркегі шұтқыр, ұрғашысы шұлмыс деп бөлінетін бұл жаналғыш бейнелер бір кездері жер бетінде

күн кешкен адамдар болған. Олар кісі өлтіріп, ұрлық жасап, жақсылықтан ада болғандықтан, өлген соң Еркіліктің малайларына (қара-неме) айналған.

Алтай түріктерінің мифіндегі төменгі құдай, өлім иесі, тозақ патшасы – Еркілік образы 1907 жылы Шығыс Түркістан жерінен табылған, VI - IX ғасырларға тиесілі түркі жазба ескерткіші «Ырық бітіг» кітабында айтылады. «Ырық бітіг» кітабындағы «Ерлікті төменгі әлем құдайы деп таныстырған С.Г. Кляшторныйдың пікірі бүгінде кейбір ғалымдардың да ойына қозғау салды» (Әлмұханова, 2009: 18). Ғалым: «Владыка преисподней (tamu > согд. tmw' 'ад') древнетюркских буддийских переводных текстов VIII-X вв., Эрклиг-хан, выступает здесь, в отличие от других главных божеств, в тюркском лексическом обличие, не являющемся калькированным переводом иноязычного термина» – деп жазады (Тюркологический сборник, 1981: 125). Ал, «С.Ю. Неклюдовтың пікірінше, Еркілік (Эрклиг-каган) ежелгі ұйғыр сөзінен шыққан, ол буддалық тамұқ иесі Яманың эпитеті ретінде де қарастырған» (Әлмұханова, 2009: 20).

Роза Әлмұханова Мифы народов мира. Т.2. (2003) энциклопедиясына сүйене отырып, (667-668 беттер) Еркілік сипатын: «Түркі-моңғол мифтеріндегі Ерлік – атлеттік түрдегі қарт, көзі мен қасы көмірдің күйесіндей қап-қара, сақалы екі бөлінген және ол тізесіне жеткен. Мұртының ұзындығы сондай, оны құлағына іліп қояды. Мүйізі ағаштардың түп-тамырындай, шашы бұйра» (Әлмұханова, 2009: 125). – деп тәржімелейды. Осыннан біз Еркілікті, әсіресе оның ағаштың тамырындай мүйізді болуын әлем халықтары мифологиясындағы тамұқ иелеріне тән сипаттармен ұштастыра аламыз. Алайда, ғалым Р. Әлмұханова Еркілік образының шығу тегі түркілік емес, моңғолдық бастау деген пікірді жақтайды. Бұл пікірді алғаш айтушылардың бірі Н.А. Алексеев болды.

Алайда түркі халықтарында жер асты мен өлгендер елі бір ғана Еркілік образын айналған, шоғырланған сюжеттер арқылы ғана сипатталмайды. Түркінің бір бұтағы қазақтың көне эпостарының бірі «Құламерген» жырындағы Жоямерген батырдың жер асты еліне шеккен сапарынан бөлек мотивтерді көреміз. Грек мифологиясында жер асты патшалығының есігі терең үңгірлер мен жыра-жақпарлар болып табылса, мысыр халқында ол жерге қайықпен жүзіп барады. Ал, «Құламерген» көне эпосында жер асты патшалығына бір кішкене қуық тартып әкетеді. Жоямерген әлгі қуыққа ат-матымен құлай кетеді де, үш күн, үш түннен кейін жер астына тап болады. Жер астында жыландар елінің падишасы Жыланбек тап келеді. Жеті қат жер асты – өзге бір әлем. Патшаның өзі, отбасы, хас сұлу қызы адам кейіпте болғанымен, табан астында ысқырған әбжыланға айнала кетеді. Жер асты сиқыр мен сынаққа толы (Бабалар сөзі. Т.52: Көне эпос, 2008: 109). Тура осындай мотив «Ер Төстік» ертегісінде де баяндалады. Жер астының билеушілері – құдіретті әбжыландар ордасы, патшасы Жылан Бапы хан деп баяндалады. Мұнда да қуық – ғайыптық мәнге ие деталь. «Құламергендегі» қуық жер астының құдіретті сиқыршысы, Жыланбекке қызмет етуші Ғайын болса, «Ер Төстіктегі» қуық – жер асты жалмауызы. Бұлар қуыққа айналу арқылы адамдарды арбауға түсіреді, жер асты әлеміне әкетеді. Грек мифологиясында осыларға ұқсас бейне – Гермес. Ол да – адамдарды жер астына алып түсіп, Стикс өзеніне апарушы. «Дегенмен «Ер Төстік» ертегісіндегі төменгі әлемнің жыландар мекені болып суреттелуі Полинезия мифтерімен үндестік табады. Яғни, ең көне түсінік бойынша төменгі әлем – жәндіктер мекені» (Әлмұханова, 2009: 19).

Аталмыш көне эпос пен ертегідегі мифтік сюжеттермен гректік мифологиядағы төменгі әлем суреттеріндегі типологиялық байланыс онда тап болған жанның, адам баласының түрлі сынақтардан өту мотиві болып табылады. Жоямерген мен Ер Төстіктің жер астында түрлі сынақтардан өтуге мәжбүр болғаны секілді Майялықтардың мифтерінде де жер астына тап болған егіздер Хун-Ахлу мен Шбаланке батырлар төменгі

рухтардың билеушілерімен жарысып, түрлі сынақтардан өтіп, аяғында жеңіп шығады. Әртүрлі кеңістік рухтарының бір кеңістіктен бір кеңістікке өтуі, онда түрлі сынақтарға тап болуы – мифологиялық ойлаудың үлкен белгісі. Осы белгі әртүрлі халықтар мифологиясын типологиялық тұрғыдан байланыстырып жатыр.

Жылан типті адам құдайлар немесе жер асты бейнелері туралы «Құламерген» секілді қазақ эпостарындағы кейіпкерлерді әлем мифологиясын да таба аламыз. Мәселен, Мысыр халқының мифтерінде жердің құнарлылығын жылан патшайым Ренентут басқарады. Грек мифологиясында жер астында өмір сүретін, адамдарды жек көретін төменгі рух, жыланәйел – Ехидна. Ол – әлемге әйгілі мифологиялық кейіпкерлер Цербер (үш басты төбет) мен Химераның анасы, Тифон аждаһаның әйелі. Жылан басты құбыжық әйелдер горгондар, олардың ең танымалы – жауыз Медуза. Рим ақыны Марк Луканның аяқталмаған поэмасы «Фарсалияда» суреттелетін амфибене, аспид, аммодит, василиск секілді горгондар, жылан әйелдер суреті әлемдік жылан-адаммен ұштасып жатыр. Жер астын мекен ететін жылан құбыжықтар славян мифологиясына да тән. Скандинавтардың әйгілі Торымен егіз славяндық найзағай құдайы, балғалы Перун құдай да жер астының айдаһарлары мен жыландарымен айқасу арқылы аты шығады.

Қазақтың «Адам болған жылан» дейтін мифінде Адамға разы болған жылан оны ертіп, бір тесік арқылы жер асты патшалығына, өзінің ақ отауына алып барады. Көне түсініктегі мифтерде жылан мен жер астының байланысы, адам тілінде сөйлеуі, оның тіршілік мекені анықталған түрде қосалқы білдіріліп отырады. Онда өзге де көптеген жыландар күнелтеді. «Шақыру» деп аталатын мифте үлкен жыландар ордасы жердің бетіне шығып, мал-жанды түгел қырып-жоя бастайды. Мұндай «алып жыландардың қыспағына түскен атан түйелердің өзі танауынан қаны дірдектеп, аяқ серпуге шамасы келмепті» (Бабалар сөзі. Т.78: Қазақ мифтері, 2011: 116). Әсіресе олардың билеушісі қоя мүйізді айдаһардың қорқынышы төңірекке түгел қан жұттырады. Амалсыз адамдар Тәңірден көмек тілейді. Ақыры тілектері қабыл болып, көктен сәулеге оранған, қос өркешті түйеге теріс мінген Нұртөле атты бала түсіп, аққу мойынды қара қобызымен құдіретті күй төгілдіріп келеді. Жердің бетінде күй ойнауы сол екен, жыландар тыңшып, үйіріле қалады. Сол күйі бала Нұртөле қобыз үнін бір тоқтатпай Қаратеңізді бетке алып, қалың жыландар ордасын үйіре ертіп кете береді. Сол күйі Нұртөле теңізді кешіп, тұңғиығына қарай тереңдей береді екен. Күні бүгінге дейін сол Нұртөле қобыз үнін үзбестен, теңіз түбінде күй ойнап отырса керек. Осы мифтегі мотив әйгілі түркілік Қорқыт атымен байланысты аңыздармен ұштасып жатыр. Қорқыт та Сырдың ортасында қалғып кетіп, қобыздың үні үзілген сәтте өлім жылан бейнесінде келіп шағып алатынын білеміз.

Ал, сол өлім жылан кейіпте болмағанда қобыз үнін кедергі тұтар ма еді? Қазақтың «Жылан қабықты жігіт» дейтін бір мифінде жылан-адам қобыз шертіп, өз-өзін жұбататыны бар. Жыланның қобыз үніне немесе сыбызғы үніне июі, елітуі ерте мифологиядан бастау алып, магиялық сипатқа ие болған. Бүгінгі үнді халықтарының тұрмысындағы құмырадағы жыланды сыбызғы үнімен билетіп шығаруы «жыланды бағындыру» секілді көне мотивтің шындықтан алшақ жатпағанын көрсетсе керек.

Жылан тек түркілік емес, жалпы әлем халықтарының бәрінде белгілі бір киелік ұғымға ие мифологиялық бейнеге айналғанын байқаймыз. Румын мен француз, америка халықтарына бірдей ортақ философ, көрнекті мифолог ғалым Мирча Элиаде шведтің этнограф-ғалымы Эрланд Норденшөльдтың американың байырғы тайпаларының түсінігі мен тұрмысына иек артқан қызықты мысалдарына сүйене отырып: «Егер кейбір мақұлықтарды қолға үйретудің сәті түскен болса, онда оны магтарға әлгілердің жаратылу құпиясы белгілі болудың арқасында орындалады деп түсінген жөн. Осы сияқты, егер от пен жыланның шығу тегін білсең қызған темірді не улы жыланды қолға ұстап тұру

қауіпсіз болмақ. Перез қолына оттан қызарып тұрған темірді ұстаған немесе жыландарды ырқына көндірген адамдарды жиі кездестірген» – деп жазады (Әлемдік мәдениеттану ойсанасы. Т.2, 2005: 35). Ғалымның осы бір пікірі жыланды бағындыру мотиві америкалық куна тайпасына ғана емес қазақ-түрік халықтарына да етене таныс екенін және мифологиясында көрініс алып жатқанын көреміз. Оған жоғарыда келтірілген мифтегі Нұртөле немесе «Түйме» мифтері дәлел. «Түйме» мифінде «жыланмен арбасқан адам жыланның атын табуы керек» деп баяндалады (Бабалар сөзі. Т.78: Қазақ мифтері, 2011: 119). Жылан шағып, өлімші боп жатқан адам «түймемді ағытшы» десе жылан сылқ түсіп құлапты дейді. Мұның мәнісі жыланның аты «Түйме» екен деп түйіндейді мифте. Бұл куна тайпасының жыланды бағындыру үшін тегін табу керек дейтін түсінігімен егіз төл халқымыздағы түсінік екені дау тудырмайды. Түркі халықтарында жыланның тілін білген арнайы адамдар болған. Халық оларды тарымшы деп атағаны әдебиеттерде кездеседі.

Қазақтың «Ордабұзған», «Қызжыланның үңгірі», «Кетпеннің ортасы қалай тесілді», «Сұрмергеннің ажалы» секілді мифтерінде осы жыланға қатысты ерте түсініктер сақталған. Онда әлем халықтарына ортақ жыланның жер астынан шығуы, мекені, киелік ұғымы, олардың алтынды, жер астын күзетуі, қызға, әйелге айналуы секілді мотивтер көрініс табады. «Жылан тек түрік халықтарында ғана емес, ежелгі гректерде де тотем болғаны Александр Македонскийдің анасының атақты ұлының жыланнан туғанын айтып мақтанғаны мен Зевстің Персефонаға осындай түрге еніп келуімен де түсінікті болады» (Әлмұханова, 2009: 27). Осы секілді қазақтағы «Жылан қабықты жігіт» мифінде айдаһардың етіне жерік болған әйел жылан-адамды дүниеге әкелуі гректік түсініктен алшақ жатқан жоқ.

«Сұрмергеннің ажалында» жылан жалаған тасты жалаған Сұрмерген барлық тіршілік иелерінің тілін түсінетін қасиетке ие болады. «Кетпеннің ортасы қалай тесілді» мифінде әлем халықтары мифтерімен тегіс қабаттасып жатқан жылан мен алтынның, жылтырақтың тығыз байланысын көреміз. «Жылан қабықты жігіт» мифінде жыланның сиқырлы жаратылыс екені, оның сиқыр иесі ретіндегі бейнесі, жыланның адамға айналуы секілді ұғым-түсініктер орын алған.

Осы секілді жыланның қасиеті мен ерекшелігі туралы мифологиялық шағын проза үлгілерін дағыстан халықтары (авар, құмық, лезгин, даргин) фольклорынан да кездестіруге болады. Жалпы жылан әлем халықтарының бәрінде белгілі бір киелік ұғымға ие мифологиялық бейнеге айналғанын байқаймыз.

Осындай ұқсас кейіпкерлер санатына айдаһарды да жатқызу керек. Бұл төменгі әлемді мекен етіп, азығын жердің бетінен табатын алып, қорқынышты жаратылыс. Түркілік мифологияда, жалпы әлем халықтарында айдаһар жыландардың патшасы, жыланның жоғарғы формасы ретінде танылған. Қазақтың «Айдаһар» атты мифтерінің бірінде «жыланға жүз жыл бойы адам көзі түспесе, ол айдаһарға айналады» делінеді. (Бабалар сөзі. Т.78: Қазақ мифтері, 2011: 117)

Викингтер мифологиясында Нидхёгг аждаһа Иггдрасиль ағашының тамырын кеміріп біткенде ақырзаман орнайтынын жоғарыда айттық. Түркілік мифологияда ол Бәйтеректің тамырында оратылып жатады, Майя халқында Ицанна атты кәрі айдаһар үстем құдайлардың бірі, гректерде Геракл шайқасатын Гесперида бағындағы сиқырлы жемістерді күзетуші Ладон айдаһары немесе олимп патшасы Зевс үстіне Этнаның тауын құлатып өлтіретін жүз басты Тифон айдаһары, Лерней гидрасы өз-ара ерекшеленгенімен, қызметтері мен мекендеріне, сипаттарына қарай ұқсасып та жатады. Қытай халқына тән аждаһа мұхит пен теңіздерде күн кешеді. «Драконы считаются духами Воды» (Мудрова, 2011: 75) – екені қытай мифтерінің мазмұнынан белгілі. Айдаһардың аузынан жалын

шашуы, ұшуы секілді сипаттары да қытай мифологиясынан алынып, бүгінгі айдаһар туралы суретті түсініктерді қалыптастыруға негіз болған.

Түркілік айдаһар туралы бірқатар мифтерде әйел кейіптегі айдаһарды білмей жары еткен адамдардың (күйеулердің) уақыт өте келе ақырын азып-тозып, арықтай бастайтындары айтылады. Осыдан кейін олар әйелдерін түнде бақылап, олардың түнде трансформацияға түсіп, айдаһарға айналатындарын көреді.

Түркілік мифологияда, фольклорының басқа да жанрларында кездесетін мифологизмдік көріністерде жалмауыз кемпір, мыстан, пері секілді тағы бір бейнелер қатарының барын білеміз. Славян халықтарының мифологиясында да мықтап орныққан бұлар төменгі рухтар, кіші құдайлар деп қарастырылады. «Кейбір адамдар славян пантеонының төмен деңгейдегі құдайларына – үй иелері мен орман перілеріне әлі күнге дейін сенеді» (Әпсаналар, 2012: 83). Түркілік жын-пері секілді рухтар қатарын славяндар анкучкалар деп атайды. Баба-яга түркілік жалмауыз кемпірден аумайтын бейне. Осы секілді мыстан кемпір ведьмамен айқын типологиялық ұқсастық табады. Су перілері водяной немесе русалка секілді түрленіп, түрлі мифтердің тууына арқау болған. Славян халықтарының русалкалары суға батып өлген қыздардың рухынан жаралады деген түсінік бар. Ал, түркі халықтарында қыз балаға кешқұрым өзен-көл жағасына баруға болмайды деген тыйым әлі күнге сақталған. Түркілік су иесі Үббенің русалкамен немесе водяной перісімен ұқсастықтары көп-ақ. Ол да – адамды арбап, су түбіне тартып әкететін пері. Грек пен славян халықтарының русалкаларына ортақ сипат олардың шашы жасыл, адам денелі, балық құйрықты болып келуі. Осындай жер астында, барлық өзен жылғалардың тоғысып барып құятын оппалар мен құрдымдарда Сұмырай атты құбыжықтар күн кешеді. Олар су біткенді тауыса ішіп отырады. Кей кездері жердің бетіне де шығады-мыс. Ол кезде қуаңшылық келіп, судың көздері бітеледі, жаңбыр тоқтайды, жер қысырайды. Осы күнгі қазақ халқында жиі айтылатын «Сұмырай келсе су құриды» деген сөздің төркінін терең мифологиядан көреміз. Оларды жер астындағы судың иесі ретінде таныған.

Бұлардың кейбірі осылай жер асты әлемімен тығыз байланысты болса, кейбірі өліммен, түнекпен байланысты, бір елдің мифологиясындағы төменгі құдайлар болса, бір елде перілер, рухтар деп қабылданады.

Осында айта кететін дүние грек пен түркілік түсініктегі жер астындағы су, өзендердің болуындағы ортақтық. Грек мифологиясында жер асты өзендерінің үлкені – Стикс. Осы секілді түркілік мифологияда да жер асты өзендері мен сулары, оларды мекендеушілер туралы мифтер жетерлік. Алтай түріктерінің көне мифтерінде жер астында тоғысатын тоғыз өзен бар екен. Олардың үлкені адам жасынан құралған – Тоймадым өзені. Еркілік туралы мифте де жер астында қап-қара өзендер ағады. Жер асты өзендерінің құрдым, оппа, тоймадым аталуында үлкен тілдік-семантикалық, мазмұндық мән бар. Олардың тіршілік иелері: жұтпалар мен сұмырайлар, үббелер де жер астының өзенсуларына ғана тән бөлек қатарды құрайды.

Түркілерде жер астымен, төменгі құдайлармен байланысты және әлем мифологиясымен үндестік іздейтін бір бейне – Алдашы. Алдашы кейінгі ислам дәуіріндегі Құран аяттарымен келген Әзірейілдің (ғ.с.) ерте түсініктегі бейнесі. Яғни, ол да – Әзірейіл періштемен қызметтес, жан алғыш бейне. Ислам діні орнағаннан кейін халық түсінігіндегі жан алғыш Алдашыны әзірейіл алмастырып, алғашқы мифтік кейіпкер образы көмескілене бастаған. Қорқыт туралы көне аңыздарда да бас кейіпкердің Алдашымен алысатыны бар. Қорқыт «өлім» деген сөзді аузына алмапты дейді. Бір күні өгізі босанып кетіп, ұстатпай ыза қылады. Сол кезде Қорқыт ашу үстінде «өлсем де ұстармын, бәлем» деп қапылыста жаңылып қалады. Мұны қалт жібермеген Алдашы атына қарғып мініп, Қорқыттың ізіне түскен екен. Осы секілді тағы бір мифте Баба түкті Шашты Әзіз бен

Алдашы туралы айтылады. Немесе алтайды мекен еткен көне түркілердің әлем туралы ұзын-сонар, тығыз байланысқан мифтерінде айтылатын тозақты билеуші Еркілік сайтанқұдайдың жүз мың Алшылары осы Алдашымен егіз ұғым. Олар да Еркіліктің әмірімен жер бетіндегі адамдардың жандарын сауғалауға барады. Жан аулаушы Алшылардың еркегі – шұтқыр, ұрғашысы – шұлмыс деп аталады. Олар өлмейді, өздігінен көбеймейді, жер бетіне адам жанын аулап, өлілер еліне апаруға жұмсалады. Алшылар адамдарға аурусырқау жібереді, елітіп, ертіп әкетеді.

Халық фольклорында Алдашы – құдіретті өлім иесі, қатал әрі үрейлі болып суреттелетін кие. Кейбір мифтерде (Дұмрұл батыр туралы миф) оның қызыл қанаттары бар. Оның қару-қарымы, айла-тәсілі шексіз. Боран мен сел, өрт пен дауыл, дерт-дербез, ауру-сырқау, түрлі апаттар соның жұмсаса ырқында. «Алдашының ала арқаны», «Алдашының құтқармас құрығы», «Ажалдың атқан оғы» секілді сөздердің осыдан қалғаны еш шүбә тудырмаса керек. Еркілік туралы алтай түріктерінің мифтерінде алшы деп аталса, жалпы фольклорда алдашы деген атаумен таралған.

Қорытынды.

Мақалада алтай мен орта азияда туып, әлемді шарлаған түркі қағанатының, оны құраған елуден астам тайпа-халықтардың руханияты тудырған мифтік прозалардың әлемдік мәдени кеңістікте алар орны мен ерекшеліктеріне салыстырмалы тұрғыдан аз-кем тоқтала алдық деп ойлаймыз. Жер асты әлемі мен ондағы мифтік тіршілік иелері туралы, өлгеннен кейінгі өмір туралы түсініктер тудырған мифтік прозалар әлем халықтарына ортақ болып келеді. Адами түсінік жаратылысты дуалистік, кейін үштік принцип негізінде қабылдағандықтан, бір жағынан мәдени ауыс-түйістік процестердің орнығып отыруы олардың мифологиясын да тығыз байланыстырып келді. Дегенмен түркілік мифологияның, оның ішінде біз қаузаған тақырыптың, яғни жер асты мен өлгендер елі, төменгі рухтар, жер астының мифтік жаратылыстары туралы үлгі-нұсқалардың өзіндік ерекшеліктері бар:

– Түркілік мифологияға тән ерекшеліктердің бірі төменгі әлем мен жоғарғы әлемнің ұдайы бірлікте, үздіксіз гармонияда көрініс алуы. Грек мифологиясындағыдай жер асты патшасының жоғарғы патшаға күндестік танытып, қитұрқы әрекеттерге баруы, немесе соғыс ашуы секілді оқиғалар Тәңірлік мифологияда қозғалмайтынын аңғарамыз;

– Әсіресе, түркі халықтарының өлгендерге, ата-бабалар рухына деген алабөтен сый-құрметінің ешкімге ұқсай бермейтіні бағытталған арнайы зерттеулерде ғылыми назарға алынып келеді. Бұның түп бастауы өлгендерге деген көне түсініктерден басталып, оған кейін келген Ислам діні де айтарлықтай өзгеріс жасай алмаған нық сенімге айналғанын байқаймыз;

– Әлемдік грек, рим, үнді, қытай халықтарына тән классикалық, циклденген мифологиялық үлгілердегі әлемнің бөлінісіндегі жер асты әлемі мен өлілер елі туралы, негізгі, айтулы мотивтердің, сюжеттердің барлығы дерлік түркі мифологиясында кездеседі;

– Түркілердің үштік сипатқа негізделген жалпы әлемнің бөлінісі, оның ішіндегі жер асты мен оның тіршілік иелері туралы түсініктері тудырған мифологиясы өзінің даму ерекшелігіне орай барынша архаикалық қалыпта сақталған;

Нуркамал К.Н.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова научный
сотрудник магистр гуманитарных наук
Алматы, Казахстан

E-mail: kultegin94@mail.ru

Подземный мир и его обитатели в тюркско-казахской мифологии: связь и различия с мифологией мира, сходство в сети персонажей.

Аннотация. В статье, основываясь на тюркско-казахском и ряде мировых мифологических материалов, взяты как объекты анализа и комплексно сравниваются с мировыми образцами обитатели подземного мира, ряд «низших духов» в разрезе подземного мира и мифических персонажей. Их взаимосвязь и особенности, историкостадиальные этапы, сходства в линии персонажей и сюжетное соотношение берутся в объект научно-компаративистского, историко-сравнительного исследования. Несмотря на то, что низшие духи, подземный мир и его обитатели, сложившиеся издревле мифологические понятия о жизни после жизни характерны для всех народов мира, но, можно сказать, что сравнительно-теоретических исследований, рассматривающих их в тесной взаимосвязи, все еще мало. Древнегреческие, римские мифологии, мифология народов Месопотамии и Древнего Египта, коренных народов Америки (инки, майя, ацтеки и др.), стран Европы, народов Китая, Индии, Японии тесно взаимосвязаны и бесчисленное количество раз становились объектами типологически-научных исследований, а исторически-стадиально сложившаяся на более древнем пласте времен и в художественном отношении более весомая, чем многие из вышеназванных, тюркская мифология оставалась в задворках. Это связано с тем, что ученые-фольклористы западных стран, не считая ученых-мифологов тюркских народов, не проявляли большой интерес к тюркской мифологии. В объемных зарубежных исследованиях и трудах о мировой мифологии материалов, посвященных тюркской мифологии, несравнимо мало. Этот факт должен усиливать значение сравнительно-исторических исследований.

Ключевые слова: миф, сравнительная мифология, тюркская мифология, мировая мифология, древнее мировоззрение, подземные, низшие духи, пространство, мир, мифологический бог.

Q.N. Nurkamal

M.O. Auezov Institute of Literature and Art , researcher

Master of Arts,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: kultegin94@mail.ru

The underworld and its creatures of life in Turkic-Kazakh mythology: harmony with the mythology of the world and its differences, similarities in the characters' network.

Abstract. Based on the Turkic-Kazakh and a number of mythological materials presented in the article, the underworld and the underground creatures of the division of mythical heroes, the division of spirits are analyzed and compared with world examples. Their interconnections and features, historical stages, similarity and correlation of plots in the network of heroes are taken for scientific comparative, historical and comparative research. The lower spirits, the underworld and its life, ancient mythological concepts related to life after life are characteristic of all the nations of the world, but the comparative theoretical studies that have been studied in close cooperation are still insignificant. Ancient Greek, Roman, Kosozen and Ancient Egypt, the indigenous people of America (Inc, Maya, Aztec, etc.), Europe, the mythology of Chinese, Indian, Japanese people of eastern countries are strongly interconnected, and are not less typologically-researched, but historically majority of them are strangled in the ancient times and

from an artistic point of view, the crucial Turkic mythology stays in the backstage., The folklorists of Western countries did not show much interest in Turkic mythology, except of the mythological scholars of the Turkic people. In large-scale researches and works about world mythology in a foreign language there are almost no chapters on Turkic mythology. This increases the importance of comparative historical research.

Key words: myth, comparative mythology, Turkic mythology, world mythology, old worldview, the underworld, the lower spirits, space, world, mythical God.

Information about authors:

Нұркамал Қ. Н., М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, ғылыми қызметкер
гуманитарлық ғылымдар магистрі Алматы, Қазақстан. E-mail: kultegin94@mail.ru. <https://orcid.org/0000-00017629-0700>

ӘДЕБИЕТ

- [1] Тойшанұлы А. (2016). Түрік-моңғол мифологиясы. Монография. Өскемен: Шығыс ақпарат. (каз.) [2] Кун Н.А. (1986). Легенды и мифы древней Греции. Алматы: Жалын. (орыс)
- [3] Қасқабасов С. (2014). Таңдамалы. Астана: Фолиант. Т.1: Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер. (каз.)
- [4] Әпсаналар. (2012). Орыс тілінен ауд. Қайырбек Ш. Мәскеу: Росмэн. (каз.)
- [5] Қасқабасов С. (2008). Бәйтерек. Егемен Қазақстан. – 20 маусым. (каз.)
- [6] Родин И.О. (2003). Мифы Древнего Китая (Мифы народов мира (АСТ)). – Автор. (орыс)
- [7] Бабалар сөзі. (2011). Жүзтомдық. Т.78: Қазақ мифтері. Астана: Фолиант. (каз.)
- [8] Уәлиханов Ш. (1985). Таңдамалы. Алматы: Жазушы. (каз.)
- [9] Колум П. (2007). Великие мифы народов мира. Центрполиграф. (орыс)
- [10] Жанайдаров О. (2006). Ежелгі Қазақстан мифтері. Алматы: Аруна. (каз.)
- [11] Аймұхамбет Ж. (2017). ТҮРКІ МИФОЛОГИЯСЫ: ТИПОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ, ОРТАҚ МОТИВТЕР ЖӘНЕ КЕЙІПКЕРЛЕР // TÜRK DÜNYASI, Dil ve Edebiyat Dergisi / TURKISH WORLD, Journal of Language and Literature Issue: 43 (Bahar-Spring 2017) - ISSN: 1301-0077 Ankara, TURKEY DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk. 2017. (каз.)
- [12] Әлмұханова Р. (2009). Қазақ фольклорындағы антикалық сарындар. Алматы: Арыс. (каз.)
- [13] Тюркологический сборник – 1977. (1981). Москва: Наука. (орыс)
- [14] Бабалар сөзі. (2008). Жүзтомдық. Т.52: Көне эпос. Астана: Фолиант. (каз.)
- [15] Әлемдік мәдениеттану ой-санасы. (2005). Он томдық. 2-том. Мифология: құрылымы мен рәміздері. Алматы: Жазушы. (каз.)
- [16] Мудрова И.А. (2011). Великие мифы и легенды. 100 историй о подвигах, мире богов, тайнах рождения и смерти. Центрполиграф. (орыс)
- [17] Пополь-вух. (1993). Эпосы, легенды и сказания. Ладомир: Наука. (орыс)
- [18] Уәлиханов Ш. (2010). Көптомдық шығармалар жинағы: 4-том. Алматы: Толағай групп. (каз.)

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Тойшанұлы А. (2016). Тюркско-монгольская мифология. Монография. Усть-Каменогорск: Шығыс ақпарат. (каз.)
- [2] Кун Н.А. (1986). Легенды и мифы древней Греции. Алматы: Жалын. (рус.)
- [3] Каскабасов С. (2014). Избранное. Астана: Фолиант. Т.1: Казахская народная проза. Исследования. (каз.)
- [4] Предания. (2012). Перевод с русского языка. Кайырбек Ш. Москва: Росмэн. (каз.)
- [5] Каскабасов С. (2008). Байтерек. Егемен Қазақстан. – 20 июня. (каз.)
- [6] Родин И.О. (2003). Мифы Древнего Китая (Мифы народов мира (АСТ)). – Автор. (рус.)
- [7] Бабалар сөзі. (2011). Стотомник. Т.78: Казахские мифы. Астана: Фолиант. (каз.)
- [8] Валиханов Ч. (1985). Избранное. Алматы: Жазушы. (каз.)
- [9] Колум П. (2007). Великие мифы народов мира. Центрполиграф. (рус.)
- [10] Жанайдаров О. (2006). Мифы Древнего Казахстана (каз.)
- [11] Аймұхамбет Ж. (2017). ТЮРКСКАЯ МИФОЛОГИЯ: ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР, ОБЩИЕ МОТИВЫ И ПЕРСОНАЖИ// TÜRK DÜNYASI, Dil ve Edebiyat Dergisi / TURKISH WORLD, Journal of Language and Literature Issue: 43 (Bahar-Spring 2017) - ISSN: 1301-0077 Ankara, TURKEY DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk. 2017. (каз.)
- [12] Алмұханова Р. (2009). Античные мотивы в казахском фольклоре. Алматы: Арыс. (каз.)
- [13] Тюркологический сборник – 1977. (1981). Москва: Наука. (рус.)
- [14] Бабалар сөзі. (2008). Стотомник. Т.52: Древний эпос. Астана: Фолиант. (каз.)
- [15] Сознание мировой культурологии. (2005). Десятитомник. 2-том. Мифология: структура и символы. Алматы: Жазушы. (каз.)
- [16] Мудрова И.А. (2011). Великие мифы и легенды. 100 историй о подвигах, мире богов, тайнах рождения и смерти.

Центрполиграф. (рус).

[17] Пополь-вух. (1993). Эпосы, легенды и сказания. Ладомир: Наука. (рус) [18] Валиханов Ч. (2010). Многотомный сборник произведений: 4-том. Алматы: Толағай групп. (каз.)

REFERENCES

- [1] Toyshanuly A. (2016). Turkic-Mongol mythology. Monograph. Ust-Kamenogorsk: Shygys akparat. (KAZ.)
- [2] Kun N. A. (1986). Legends and myths of ancient Greece. Almaty: Zhaly. (Rus.)
- [3] Qasqabasov S. (2014). Favourites. Astana: Foliant. Vol. 1: Kazakh folk prose. Researches. (KAZ.)
- [4] Traditions. (2012). Translated from the Russian language. Kaiyrbek Sh Moscow: Rosman. (KAZ.)
- [5] Qasqabasov S. (2008). Baiterek. Egemen Kazakhstan. – June 20. (KAZ.)
- [6] Rodin I. O. (2003). Myths of Ancient China (Myths of the peoples of the world (AST)). – Author. (light brown.)
- [7] Babalar sozi. (2011). One hundred tome. Vol. 78: Kazakh myths. Astana: Foliant. (KAZ.)
- [8] Valikhanov CH. (1985). Favourites. Almaty: Zhazushy. (KAZ.)
- [9] Colum P. (2007). Great myths of the peoples of the world. Tsentrpoligraf. (Rus.)
- [10] Zhanaydarov O. (2006). Myths of Ancient Kazakhstan (KAZ.)
- [11] Aimukhambet Zh. (2017). TURKIC MYTHOLOGY: TYPOLOGICAL CHARACTER, COMMON MOTIVES AND CHARACTERS// TÜRK DÜNYASI, Dil ve Edebiyat Dergisi / TURKISH WORLD, Journal of Language and Literature Issue: 43 (Bahar-Spring 2017) - ISSN: 1301-0077 Ankara, TURKEY DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk. 2017. (KAZ.)
- [12] Almukhanova R. (2009). Ancient motifs in Kazakh folklore. Almaty: Arys. (KAZ.)
- [13] Turkological collection-1977. (1981). Moscow: Nauka. (Rus.)
- [14] Babalar sozi. (2008). One hundred tome. T. 52: Ancient epic. Astana: Foliant. (KAZ.)
- [15] Consciousness of world cultural studies. (2005). Ten-volume book. 2-volume. Mythology: structure and symbols. Almaty: Zhazushy. (KAZ.)
- [16] Mudrova I. A. (2011). Great myths and legends. 100 stories about feats, the world of the gods, the secrets of birth and death. Tsentrpoligraf. (light brown).
- [17] Popol-Vuh. (1993). Epics, legends, and tales. Ladomir: Science. (light brown)
- [18] Valikhanov CH. (2010). Multi-volume collection of works: 4-volume. Almaty: Tolagay group. (KAZ.)